

Голобуцький В.О.

*Історик українського козацтва,
фахівець з економічної історії України
м. Київ, Україна*

[Біографія](#)

На варті

(глава з книги «Гомін, гомін по діброві»)

То не вітер в полі грає, не орел літає -
Ото Сірко з товариством по степу гуляє.

Польські пани докладали всіх зусиль, щоб повернути український народ у старе ярмо. Тому незабаром після Переяславської ради російське військо разом з українськими козаками вирушило в похід на Польщу. Могутніми спільними ударами росіяни й українці відкинули польське військо далеко на захід. Польща втратила Західну Україну, всю Білорусію і вже збиралася відмовитись від цих земель. Аж тут у російсько-польські справи поспішила втрутитися Швеція. Скориставшись із поразки Польщі, Швеція швидко захопила Варшаву і зайняла польські землі. Король Ян Казимир утік у Сілезію і ладен був зректися престолу.

Виступ Швеції змінив ситуацію. Росія прагнула здобути східне узбережжя Балтійського моря, захоплене Швецією, і не могла допустити посилення своєї північної сусідки. Ось чому російський уряд, не припиняючи війни з Польщею, розпочав воєнні дії проти Швеції. Але скоро виявилось, що Росія не може одночасно воювати на два фронти. В зв'язку з цим цар уклав мир із Швецією, а потім, 1667 року, - в селі Андрусові перемир'я з Польщею. За Андрусівським перемир'ям Росія мусила повернути Польщі всю Правобережну Україну, крім Києва, залишивши за собою тільки Лівобережну Україну. Дніпро став межею між двома державами.

Укладаючи перемир'я, а пізніше і мир з Польщею, Росія хотіла також укріпити свої південні кордони, забезпечити себе з боку Криму і Туреччини. Справді, кримський хан і турецький султан почали довгу, криваву боротьбу за Україну. Майже щороку татарсько-турецькі орди вдиралися в українські землі, палили села і міста, грабували, вбивали і брали в полон людей.

Одночасно Польща, здобувши Правобережжя, почала винищувати там козацтво. Знову повернулися на старі місця пани і заходились обертати людей на кріпаків. Магнати і шляхта мстилися на своїх колишніх підданих.

Становище на Україні погіршувалося ще й через позицію козацької старшини. Після визвольної війни старшина перетворилася на панівний клас на Україні. Посівши місце колишніх польських панів, вона захоплювала землі й закріпачувала селян та козаків. До того ж знайшлося між старшин чимало таких, як Виговський і Тетеря, що хотіли віддати Україну Польщі, або, як Дорошенко, визнати над нею владу Туреччини.

Український народ вів самовіддану боротьбу з польськими, турецькими і татарськими загарбниками за братню спілку з російським народом. І в цій тяжкій боротьбі незмінну допомогу йому подавало запорозьке козацтво. Після возз'єднання України з Росією помітно змінилося становище Запорожжя. Царський уряд визнав за запорозьким військом ті права, якими користувалися в Російській державі інші козацькі війська: право втікачів. Згодом уряд почав посилати на Запорожжя платню грішми, зброєю, свинцем, порохом хлібом. Межі запорозьких «вольностей» розширилися на північ, дійшли до рік Самари і Орелі.

Як і раніше, на Запорожжя тікали всі скривджені. Особливо багато було тут вихідців з Правобережжя, де у народі відбирали все, що було здобуто ним під час визвольної війни. Запорозьке козацтво уважно прислухалося до всього, що діялось на Україні, і завжди приходило на допомогу поневоленому люду. Запорожці то з'являлися на Правобережжі, то виходили на Лівобережжя, то споряджали походи на Кримі Туреччину.

Коли на Полтавщині під керівництвом полковника Мартина Пушкаря спалахнуло народне повстання проти польського запродавця гетьмана Виговського, запорожці зараз же вирушили на Лівобережжя. Під проводом кошового отамана Яцька Барабаша вони з'явилися під Полтавою і взяли участь у боях проти Виговського.

Навесні 1663 року польський король Ян Казимир вирішив вдертися на Лівобережну Україну. Король мав намір вогнем і мечем пройти весь край аж до Новгород-Сіверська, з'єднатися там з литовським військом і звідти вирушити на Москву. За королем тягнувся і польський прихвостень, правобережний гетьман Павло Тетеря із своїми поплічниками.

Готуючись до походу на Лівобережжя, Ян Казимир попрохав у Криму допомоги. Хан почав збирати велике військо. Татарські мурзи вже заздалегідь ділили ту здобич, яку сподівалися захопити на Україні. Але всі ці задуми було зруйновано запорожцями, на чолі яких стояв кошовий отаман Іван Сірко.

Діставши звістку про наміри хана, запорозькі козаки і загін російського війська, що стояв тоді на Січі, 2 жовтня рушили на південь. За дев'ять днів вони вже були під Перекопом, їхні передові загони наблизились до міста саме тоді, коли на землю вже спустилася вечірня імла. Осіннє небо запнули густі хмари. Йшов дрібний дощ. Військо поділилося на дві частини. Піхота з Сірком обійшла Перекоп зліва, переправилась через Сиваш і з півдня увійшла в перекопське передмістя. Кіннота з начальником загону російського війська Косаговим кинулась на Перекоп з півночі й захопила першу лінію мурів - «Велике кам'яне місто». Численну татарську залозу винищили. Але Перекоп ще не було взято, бо лишилося незайнятим так зване «Мале місто» - головна фортеця, яку охороняли турецькі яничари. Козаки і російські воїни вже збиралися йти на штурм «Малого міста», коли несподівано, - це було вже на світанку, під Перекоп прийшло 5 000 татарське військо. Почався бій. Опівдні, зруйнувавши споруди «Великого міста», козаки і російський загін з великими трофеями вийшли на Запорожжя.

Взимку король вдерся на Лівобережжя. Руйнуючи все на своєму шляху, пани поволі просувалися на північ, їм доводилося брати штурмом кожне місто і містечко. Російське

військо, лівобережне козацтво і вся місцева людність боронили кожен клапоть землі. Тільки в грудні король дійшов до Глухова. Поріділе польське військо, виснажене безперервними боями, очікувало татарської підмоги. Але підмога не надходила.

На початку грудня Сірко і Косагов з невеликим загоном знову з'явилися під Перекопом. Не вступаючи в Крим, козаки розгромили татарські кочовища, наганяючи жах на ворога, і з великою здобиччю щасливо повернулися на Січ. Як бачимо, дворазовим походом на Крим запорожці позбавили Яна Казимира ханської допомоги.

В січні 1664 року під Глуховом, а в лютому під Новгород-Сіверським польське військо зазнало тяжкого удару і відступило на правий берег Дніпра. З поразки панів скористалася українська людність Правобережжя. Тут почалося народне повстання. І знову на допомогу повстанцям прибуло запорозьке військо на чолі з Сірком. Польські пани на деякий час залишили Правобережжя. Слідом за ними втік і Павло Тетеря.

Один з найбільших походів запорожців на Крим відбувся восени 1667 року. В цей час велика кримська орда Ширин-бея вийшла на Правобережну Україну, щоб допомогти турецькому прихильникові гетьману Дорошенку. Слідом за Ширин-беєм готувався виступити з головними силами і хан. Щодня з Бахчисарая мчали в різні боки десятки гінців. Кримський володар розсилав останні накази до походу. Але раптом у Північному Криму над татарськими аулами здійнялися стовпи диму і полум'я. З-під Перекопа і від Сиваша в страшенному безладді татари кинулись тікати. Вони мчали верхи на конях, їхали на двоколісних скрипучих гарбах, запряжених волами, ішли пішки, гнали худобу й овець. Зайнявши всі дороги, вони, не тямлячи себе від страху, білці в Кримські гори.

Скоро в Бахчисараї довідалися, що в Крим вступило 2 запорозьких загони. На чолі одного з них стояв Іван Сірко, на чолі другого - Іван Ріг. Сірко мчав на Кафу. Спустошивши околиці Кафи і визволивши багато невольників, козаки повернули на улус Ширин-бея. Незабаром і тут, як розповідали сучасники, лишилися тільки коти та пси. Сам хан з почтом і гаремом нашвидку переправився на азіатський берег.

Майже цілий тиждень діяли козаки в Криму, аж поки не повернулася орда Ширин-бея, а ханські недобитки, потроху отямившись, не почали скупчуватись біля Перекопу. Татари хотіли заступити козацьким загонам дорогу під час повернення на Запорожжя. Однак козаки і цього разу щасливо повернулись на Січ із великою здобиччю. Окрім того, вони привели з собою кілька тисяч визволених невільників.

Влітку 1672 року на Поділля вдерлося велике турецьке військо на чолі з султаном Магометом IV. До нього зараз же приєднався Дорошенко. Разом з Дорошенком турки розбили польське військо, зайняли Кам'янець-Подільський і рушили на Львів. Розгублені польські пани поспішили укласти з султаном ганебний мир, заплативши за нього Правобережною Україною. Султан узяв собі Поділля, а Брацлавщину і Південну Київщину віддав своєму васалу Дорошенку.

На Правобережжі почалися часи турецького панування. Те, чого не встигли спалити і зруйнувати польські пани, тепер спустошували турки і татари. Турки зруйнували майже всі міста, в тому числі Умань, Білу Церкву, Брацлав, Лодижив. Чимало населення було винищено, забрано в неволю. Декому вдалося перейти на Лівобережжя. Літописець Самійло Величко, відвідавши трохи пізніше ці місця, так описував свої враження: «Поглянувши навколо, бачив просторі... поля і розлогі долини, ліси і великі сади, і прекрасні діброви, ріки, стави і озера запустілі, непотрібною лядиною зарослі. Бачив до того ж на різних там місцях багато кісток людських, сухих і нагих, тільки небо собі за покров маючих. На безлюдних просторах можна було тільки де-не-де зустріти спустілі замки, високі вали яких перетворилися на пристановисько для звірів, а напівзруйновані мури, вкриті мохом і бур'яном,—на притулок для гадюк».

Туреччина і Крим готувалися до нових походів, мріючи спочатку захопити Чигирин і Київ, а потім рушити на Росію. Передусім, щоб усунути перешкоди з боку запорожців, вирішено було зруйнувати Січ і винищити дощенту всіх її мешканців. Восени 1674 року Магомет IV звелів хану перевезти в Крим 15 000 яничарів, які допомогли б його орді покінчити з Січчю.

Настали різдвяні свята. Степи нагадували безкраю пустелю. Здавалось, усе вимерло під товстим сніговим саваном. Але, придивившись уважніше, то тут, то там можна було помітити ознаки життя. З балок і байраків здіймались до неба струмочки диму. Це на

зимівниках козаки стерегли коней і худобу. Тягнуло приємним хатнім теплом і з дніпровських островів.

Од самої Січі до Тавані стояли вартові козацькі курені, приховані густим чагарником. І вдень, і вночі кінні запорозькі дозори чатували в степах, заглиблюючись далеко від Дніпра. Тому хан, вирушивши з яничарами і ордою на Січ напередодні нового 1679 року, мусив іти дуже обережно. Кочовики прекрасно знали цю місцевість, їм була відома кожна балка, не кажучи вже про річки, високі схили Дніпра і острови. Ханське військо вели найкращі провідники, старі татари, що вміли орієнтуватися по таких прикметах, на які не всяка людина звернула б увагу. Орда йшла, тримаючись на віддалі від Дніпра.

Правду сказати, козаки, з огляду на великі морози, не думали про небезпеку і безжурно проводили свята. Отож ханові вдалося непомітно вночі підійти до Базавлука і навіть захопити найближчу від Січі козацьку варту. Переказували, що серед вартових знайшовся зрадник. Він і показав ворогові ворітця під січовим валом. Цим потайним ходом козаки носили під час облоги воду.

Залишивши орду в степу, хан наказав яничарам зайняти Січ і вирізати всіх козаків. Тихо, як злодії, яничари заповнили всі вузенькі і криві вулички та проходи між куренями майстернями, пушкарнею, будинками старшин. А ззаду все налягали. Стало так тісно, що не можна було й рукою поворухнути, а не те що вишикуватись до бою.

В Січі все слало. Аж ось з-за хмар повільно вплив молодий місяць. Його сріблясте проміння проникло крізь тьмяну слюдяну шибку куреня і розбудило одного козака. Той мимохіть поглянув у вікно й остовпів, побачивши на вулиці яничарів. За кілька хвилин уся Січ схопилась на ноги. Почався запеклий бій. Яничари навмання стріляли у вікна і поривались підпалювати очеретяні покрівлі куренів. Козаки без промаху били з вікон просто у ворожий натовп, часто вражаючи однією кулею двох-трьох яничарів. Боронячи свою матір-Січ, запорожці, як леви, кидались на ворога.

Ранкове сонце освітило незвичайну, страшну картину. Весь січовий простір був залитий

кров'ю і завалений трупами яничарів. Козаки врятували своє гніздо. А хан все ще стояв у степу, чекаючи добрих вістей. Коли він довідався про загибель султанських яничарів, то кинувся щодуху тікати назад у Крим.

На січовій раді козаки ухвалили дати ханові такого прочухана, щоб назавжди й безповоротно забув дорогу на Січ. Влітку наступного року двадцять тисяч добірних козаків під проводом Сірка вирушило на Крим. Козаки йшли швидко, сподіваючись захопити ворога зненацька. Залишивши Перекоп з правої руки, запорожці перебрели добре знайомий їм Сиваш і вступили в Крим. Тут Сірко поділив військо на дві частини. З чотирма тисячами піхоти він залишився в засідці над Сивашем, а кінноту відрядив уперед, з наказом «струхнути» весь півострів і на п'ятий день повернутися назад.

Кіннота, розпавшись на кілька загонів, кожен з яких обрав певний район, рушила на південь. Запалали палаци мурз і беїв; невільники, тремтячи від радості, збивали з ніг колодки, бігли назустріч своїм визволителям. Козаки підпалили передмістя Бахчисарая. Хан ледве втік у гори.

Одержавши докладні відомості про козаків і довідавшись, якою дорогою вони пройшли, хан з 15 000 військом рушив на Сиваш. Він задумав зробити тут засідку і перебити всіх, хто повертатиметься з Криму. Ханське військо наблизилось до Сиваша якраз у той день, коли козаки мали повернутися до Сірка. Зіткнувшись тут несподівано з Сірком, хан почав готуватися до бою, щоб знищити запорозьку засідку раніше, ніж надійде козацька кіннота. Тим часом кіннотники, що поверталися до Сиваша, довідавшись про наміри хана, вдалися до хитрощів. Щоб ошукати ворога, вони здійняли над головою захоплені в татар мусульманські знаки. Хан, упевнений, що ззаду йде підмога, кинувся на Сірка і... опинився між двома вогнями. Татар було вщент розбито.

Переказували, що Магомет IV надіслав запорожцям листа. Розлючений султан наказував козакам добровільно піддатися йому як непереможному лицареві, а ні, то він ущент зруйнує Січ.

Зберігся переказ про лист, яким нібито запорожці відповіли султанові. Козаки писали: «Ти - шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш, самого люципера секретар! Який ти в біса лицар?.. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати: твого війська ми не боїмося, землю і водою будем битися з тобою. Вавілонський ти кухар, македонський колосник, ерусалимський броварник, олександрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар... татарський сагайдак, кам'янецький кат, подільський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого бога дурень, свиняча морда, кобилячий зад, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Негоден еси вірних християн під собою мати. Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день такий у нас, як і у вас, поцілуй же за це ось куди нас!... Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорозьким».

Джерело: Голобуцький. В.О. Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорозьких козаків. - Дніпропетровськ: Січ, 2003. - 207 с.

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «У панському ярмі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Поява козацтва»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Запорозька Січ»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Повстання»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Козаки на Січі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Северин Наливайко»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «На суші і на морі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Тарас Трясило»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Кодацька фортеця»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Провісник бурі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «За возз'єднання»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «На варті»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Бурхливі часи»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Нова Січ»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Гайдамаки»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Епілог»\)](#)

Переведення в електронний вигляд: Бутенко О.П.

На нашому сайті Ви можете дізнатися більше про козацтво:

- [Козацтво](#)
- [Козацька доба](#)

[У разі використання матеріалів цього сайту активне посилання на сайт обов'язкове](#)